

JANUSZ NOWIŃSKI SDB
WNHiS UKSW, Warszawa

CYSTERSI PROPAGATORAMI KULTU RELIKWII ŚW. URSZULI I JEJ TOWARZYSZEK (UNDECIM MILIUM VIRGINUM) – WYBRANE PRZYKŁADY

Gdy 1260 r., na prośbę króla Francji Ludwika IX, Kapituła Generalna w Cîteaux ustanowiła obchodzenie święta św. Urszuli i jej Towarzyszek w całym zakonie cystersów w dniu 21 października¹, kult brytyjskiej księżniczki i jej męczeńskiego Orszaku przeżywał swój dynamiczny rozkwit w całej Europie. Istotną rolę w jego popularyzacji, przede wszystkim przez propagowanie i translację relikwii Kolońskich Męczenniczek – zarówno w tym okresie jak i w wiekach następujących – odegrali cystersi.

Kult św. Urszuli sięgający w swym początkowym kształcie w Kolonii przełomu IV i V wieku, ożył na nowo w końcu IX w., aby w XII w., wraz ze zredagowaną wówczas na nowo historią męczeństwa brytyjskiej księżniczki, rozprzestrzenił się na całe Niemcy i Europę w postaci nabożeństwa do św. Urszuli i 11.000 Dziewic Męczenniczek – *Undecim Milium Virginum*. Zredagowana w X w. (*Passio I*) i wielokrotnie rozbudowywana hagiograficzna legenda św. Urszuli podaje, że jako córka brytyjskiego króla miała być wydana za pogańskiego księcia Eteriusa (Aetherius). Nie chcąc wyjść za poganina, Urszula poprosiła o odroczenie zaślubin, aby mogła udać się z pielgrzymką do Rzymu. W podróż statkami wyruszyło z nią 11 towarzyszek ze swoimi orszakami, każdej miało asystować 1000 panien – w sumie 11.000 dziewic (liczba 11 tys. pojawiła się w X w. w efekcie błędu skryby, który skrót *XI M. V.* – *Undecim Martyrum Virginum*, odczytał liczebnikowo jako *Undecim Milia Virginum*). Podczas pielgrzymki Urszula dowiedziała się w objawieniu, że ona i jej Towarzyszki zostaną męczennicami. Na wieść o czekającym ją i jej Towarzyszki męczeństwie do orszaku świętej miał się przyłączyć w Rzymie papież Cyriak (postać legendarna) oraz liczne grono kardynałów (sic!), arcybiskupów i biskupów, którzy pragnęli dostąpić męczeństwa u boku brytyjskiej księżniczki. W Moguncji dołączył do nich, nawrócony na chrześcijaństwo, narzeczony Urszuli Eterius. W ten sposób powstał rozbudowany Orszak Świętej Urszuli. Wszyscy oni mieli zginąć śmiercią męczeńską z rąk Hunów pod murami Kolonii i tam zostać pochowani².

¹ * Główne tezy niniejszego artykułu zostały zaprezentowane jako referat na III Seminarium Naukowym z cyklu *Forum scientiae cisterciense*, Trzebnica 23-24 maja 2014 r.

Por. J. M. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1768*, Louvain 1933-1941, t. 2, s. 464, p. 14.

² Historię i krytyczne opracowanie legendy św. Urszuli prezentuje wyczerpująco: W. Levison, *Das Werden der Ursula-Legende*, „Bonner Jahrbücher” 132, 1927, s. 1-164; zob. także G. Nürberger, *Die Ausgrabungen in St. Ursula zu Köln*, Bonn 2002, s. 137-145, gdzie znajduje się najnowsza synteza historii kultu św. Urszuli i etapów kształtowania się legendy jej męczeństwa, oraz G. Wagner, *Vom Knochenfund zum Martyrium der 11000 Jungfrauen Wurzeln und Entwicklung der Ursula-Legende und ihre Bedeutung für Köln als „Sacrarium Agrippinae”*, „Geschichte in Köln” 2001, t. 48, s. 11-44. Na temat kultu św. Urszuli w Polsce zob. M. G. Borkowska, *Kult liturgiczny św. Urszuli w Polsce do XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 14, 1966, z. 2, s. 109-198.

Przełomowym momentem, inicjującym dynamiczny rozwój kultu Kolońskich Męczenniczek, stało się odkrycie w 1106 r., podczas poszerzania murów Kolonii na północ w kierunku przedmieścia Niederich, w pobliżu kościoła św. Urszuli cmentarza z okresu późnego cesarstwa rzymskiego, który uznano – na mocy cudownego objawienia – za miejsce pochówku św. Urszuli i towarzyszącego jej Orszaku³. Miejsce to, określone jako *ager Ursulanus* (*Ursuline pole*), stało się odtąd niewyczerpanym źródłem pozyskiwania relikwii świętych męczenniczek i męczenników, opiekował się nim klasztor benedyktynek pw. św. Machabeuszy⁴. Apogeum translacji szczątków z *ager Ursulanus* przypada na 2. połowę XII w., czemu patronowali zwłaszcza benedyktyni z opactwa w Deutz oraz cystersi z opactwa w Altenbergu (*Vetus Mons*)⁵.

1. Opactwo *Vetus Mons*, o którym powiadają, że posiada ponad tysiąc kompletnych relikwii *Undecim Milium Virginum*...

Istotna rola cysterskiego opactwa w Altenbergu w pozyskiwaniu i popularyzacji relikwii św. Urszuli i jej Towarzyszek interpretowana jest dzisiaj jako efekt dwóch sprzyjających okoliczności. Pierwszą z nich jest fakt, że od połowy XII w. opactwo posiadało w Kolonii własną rezydencję, znaną jako *Altenberger Hof*, położoną pomiędzy kościołami św. Kuniberta i św. Urszuli w bezpośrednim sąsiedztwie *ager Ursulanus*⁶. Drugą, niewątpliwie decydującą, było życzliwe nastawienie do altenberskiego opactwa, a nawet bezpośredni z nim związek, arcybiskupów Kolonii urzędujących w szczytowym okresie podnoszenia relikwii z *ager Ursulanus*: Friedricha II (1156-1158) i jego brata Brunona III (1191-1193), który po ustąpieniu z urzędu został mnichem w Altenbergu, tam zmarł i został pochowany w 1200 r.⁷

Analizując historię kolekcji relikwii altenberskiego opactwa, Petra Janke uważa, że pierwsze szczątki Kolońskich Męczenniczek trafiły do opactwa za rządów arcybiskupa Friedericha II, czyli przed 1158 r.⁸ Według *Kroniki Opackiej* pierwszy znaczący zespół relikwii

³ Por. G. Nürberger, *Die Ausgrabungen...*, dz. cyt., s. 10-12.

⁴ Praktyka ta została zahamowana w 1392 r., kiedy to papież Bonifacy IX, na prośbę Kolończyków, wydał zakaz dobywania ludzkich szczątków z terenu *ager Ursulanus*. Ponownie zaczęli podnosić relikwie z tego miejsca Jezuci, którzy w 2 poł. XVI w. uzyskali zgodę papieża na podnoszenie relikwii z *Ursulinego pola* w Kolonii.

⁵ Za panowania w Deutz opata Gerlacha w latach 1155-1164 kustosz kościoła opackiego Theodoricus osobiście kierował podnoszeniem z grobów relikwii Ursulinego Orszaku, przy których, jak sam zaświadczał, znajdowano *tituli sepulcrales* – tabliczki z imionami pochowanych na *ager Ursulanus* świętych męczenników, które to *tituli* Theodoricus skrzętnie zebrał i spisał w formie oficjalnego dokumentu mającego potwierdzić autentyczność translukowanych do opactwa w Deutz relikwii. Manuskrypt Theodoricusa nie zachował się, zamieszczoną w nim listę *tituli sepulcrales*, gdzie wyszczególniono z imienia 205 postaci z domniemanego Orszaku św. Urszuli, znamy dziś z odpisu opublikowanego przez jezuitę Hermanna Crombacha w 1647 r.; por. Tenże, *Vita et martyrium S. Ursulae, S. Ursula Vindicata*, Coloniae 1647, s. 490 i nn. Na temat *tituli* Theodoricusa zob. W. Schmitz, E. Wirbelauer, *Auf Antike Spuren? Theodorich, das Benediktinerkloster in Köln-Deutz und die Legende der heilige Ursula*, „*Colonia Romanica*” 14, 1999, s. 67-76; W. Schmitz, *Charcharbarius, Axtara und Papst Cyriacus. Ein mittelalterliches Archiv antiker Märtyrer im Benediktinerkloster in Köln-Deutz*, w: *Bilder der Antike*, Hrsrg. von Astrid Steiner-Weber, Thomas Schmitz und Marc Laureys, Bonn 2007, s. 175-198.

⁶ Por. H. Mosler, *Der Altenberger Hof in Köln*, w: Tenże, *Altenberg*, Neustadt 1959, s. 187-201.

⁷ Por. P. Janke, „*Dat werde leve Hiltom*” *Zur Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien am Altenberger Dom*, Berlin 2009, s. 42.

⁸ Por. tamże, s. 45.

św. Urszuli i *Undecim Miliam Virginum* opactwo w Altenbergu pozyskało w 1182 r. za rządów opata Goswina: *Sub isto venerabili abbate maxime dotatum est monasterium istud cum reliquiis sanctarum undecim miliam virginum*⁹. W następnych latach z *Ursulinego pola* do altenberskiego opactwa, jeśli wierzyć relacji Cezarego z Heisterbach (1180-1240), miało trafić ponad tysiąc kompletnych relikwii męczenniczek, które cystersi, po rozłożeniu w kapitułarzu, oczyszczeniu i obmyciu winem, pieczołowicie spowijali w kosztowne tkaniny¹⁰. Z relacji tej wynika, że szkielety podnoszone z *ager Ursulanus* przywożono bezpośrednio do cysterskiego klasztoru, gdzie mnisi usuwali z nich zanieczyszczenia i przygotowywali do ekspozycji w godny dla nich sposób¹¹. Nie ulega wątpliwości, że obok kolońskiego kościoła św. Urszuli, benedyktyńskiego kościoła św. Heriberta w Deutz i klasztoru benedyktynek pw. św. Machabeusza w Kolonii, opactwo w Altenbergu posiadało w średniowieczu jeden z największych skarbców relikwii Orszaku św. Urszuli¹².

Słynne z bogatego zbioru relikwii opactwo chętnie dzieliło się swoim świętym skarbem, obdarowując – zwłaszcza w XIII w. – śmiertelnymi szczątkami *Undecim Miliam Virginum* pozyskanymi z *ager Ursulanus* inne opactwa, w tym samo Cîteaux. W początkach XIII w. relikwie *Undecim Miliam Virginum* były czczone we wszystkich cysterskich opactwach archidiecezji kolońskiej, dla których w 1217 r. abp Engelbert (1216-1225) uzyskał przyzwolenie Kapituły Generalnej w Cîteaux na celebrację dorocznego święta św. Urszuli w dniu 21 października¹³.

Relikwiami Kolońskich Męczenniczek opactwo w Altenbergu obdarowało w XIII w. także swoje opactwo macierzyste w Morimond i opactwa powiązane z nim filialnie: Łekno, Łąd, Obrę, Mariental, Zinnę i Hainę. Wśród obdarowanych wówczas opactw można wymienić także Royaumont, Pfortę i Volkenrodę¹⁴. Z translacją relikwii do wielkopolskich opactw związanych z Altenbergiem należy wiązać zgodę Kapituły Generalnej w Cîteaux, wydaną w 1258 r. na prośbę opata Łekna Teodoryka, na uroczyste obchodzenie święta św. Urszuli i 11 000 Dziewic Męczenniczek oraz odprawianie ku ich czci jednej mszy z dwunastoma czytaniem w Łeknie i pozostałych klasztorach w Polsce powiązanych z Altenbergiem –

⁹ Cyt. za: tamże, s. 41.

¹⁰ Por. Cezary z Heisterbach, *Dialogus Miraculorum*, ed. J. Strange, Coloniae Bonnae Bruxellis 1851, vol. II, cap. LXXXVIII-LXXXIX, s. 155-156. Kronikarz opactwa w Altenbergu Jongelinus w 1. tercji XVII w. odnotował obecność w klasztornej kościele 483 głów męczenniczek z Orszaku św. Urszuli oraz licznych ich relikwii eksponowanych w 26 ołtarzach: ... numeravi ego ipse 483 capita exposita in diversis huius amplissimae Ecclesiae altaribus (...) omnia praefata altaria sacris undecim miliam Virginum reliquiis referata esse (...), por. P. Janke, „Dat werde leve Hiltom”..., dz. cyt., s. 185.

¹¹ Osobliwym świadectwem tej praktyki jest opisane w *Dialogus Miraculorum* zdarzenie, jak to jednemu z konwersonów, który po oczyszczeniu i obmyciu winem czaszki jednej z męczenniczek ucałował ją z nabożną czcią, we śnie ukazała się piękna dziewczica z Orszaku św. Urszuli wdzięczna za okazaną jej cześć, por. Cezary z Heisterbach, *Dialogus Miraculorum*, cap. LXXXVIII: *De converso quem sacra virgo in somnis osculabatur*.

¹² Por. A. Legner, *Kölner Heilige und Heiligtümer. Ein Jahrtausend europäischer Reliquienkultur*, Köln 2003, s. 298.

¹³ Por. tamże, s. 43. Na temat rozwoju kultu św. Urszuli wśród cystersów zob. G. Müller, *Der Kult der hl. Ursula und ihrer Gefährtinnen im Orden*, „Cisterzienser Chronik” 24, 1912, s. 289-301; A.M. Wyrwa, „Hic est patientia est fides sanctorum”. *O relikwiach Towarzyszek św. Urszuli z opactwa cysterskiego w Łeknie-Wągrowcu i ich translacji w XVI wieku do kościoła Jezuitów w Poznaniu. Przyczynek do rozprzestrzenienia się kultu św. Urszuli*, w: *Scriptura custos memoriae*. Prace historyczne pod red. Danuty Zydorek, Poznań 2001, s. 171-173.

¹⁴ Por. P. Janke, „Dat werde leve Hiltom”..., dz. cyt., s. 44-46. A. Laabs, *Malerei und Plastik im Zisterzienser Orden*, Petersberg 2000, s. 29.

Lądzie i Obrze¹⁵. Kolekcja relikwii *Undecim Milium Virginum* w opactwie w Łądzie zachowała się do naszych czasów, eksponowana obecnie w okazałym ołtarzu-relikwiarzu z 1721 r. (il. 1, 2). Główną jej część stanowi 55 relikwii czaszek okrytych dekoracyjnymi tkaninami, a także całe i ukruszone kości rąk i nóg oraz liczne mniejsze fragmenty kostne, m.in. miednicy i kręgosłupa. Większość relikwii głów dekorują trzy warstwy tkanin (il. 3), z których najstarsza, średniowieczna, datowana jest około połowy XIII w., co potwierdza przybycie relikwii Kolońskich Męczenniczek do Łądu – i zapewne pozostałych wielkopolskich filii Altenbergu – w tym okresie, gdy opat Teodoryk prosił Kapitułę Generalną o zezwolenie na uroczystą celebrację ich święta¹⁶. Kolekcja z Łekna/Wągrowca nie zachowała się, zapewne uległa zniszczeniu podczas pożaru kościoła w XVIII w.¹⁷ W Obrze, w predelli rokokowego ołtarza św. Urszuli, eksponowana jest obecnie srebrna puszka z partykułami relikwii *XI Milium Virginum*.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że ogromna większość relikwii św. Urszuli i jej Towarzyszek tak licznie obecnych w cysterskich opactwach Europy, pochodzi z donacji opactwa Altenberg.

2. Charakterystyka Relikwii *Undecim Milium Virginum*

Zachowany w Łądzie zespół relikwii Kolońskich Męczenniczek dobrze charakteryzuje rodzaj przekazywanych z Altenbergu relikwii. Z *ager Ursulanus via Altenberg* trafiały do cysterskich opactw całe szkielety, określane jako *corpus*. Niewątpliwie najliczniejszą grupę pozyskiwanych relikwii stanowiły pojedyncze szczątki kostne – *pars (fragmenta) corporis*, opisywane na cedulach formułą: *ex ossibus XI Milium Virginum*.

Dla przechowywania i ekspozycji relikwii typu *corpus*, a także szczątków kostnych *fragmenta corporis Undecim Milium Virginum* wykształcił się w środowisku kolońskim ok. 1300 r. oryginalny typ relikwiarza-pojemnika, określane jako *Ursulabüste*¹⁸. Relikwiarz ten prezentuje damskie lub męskie popiersie, wykonane z drewna i wydrążone wewnątrz, z ażurowym okulusem na piersi. Górna część głowy opracowana jest jako zdejmowane przykrycie. W tak skonstruowanym relikwiarzu-pojemniku składano razem duże fragmenty kości oraz czaszki, których widoczność zapewniał otwór okulusa.

Bez wątplenia najoryginalniejszą i stosunkowo liczną grupę relikwii Kolońskich Męczenniczek ekspediowanych z Altenbergu były relikwie głów – *capita sanctorum Undecim Milium Virginum*. Relikwie czaszki – *caput* – posiadały wysoką pozycję wśród świętych szczątków, zaliczane je do kategorii *reliquiae insignes* – relikwii wyróżniających się. W ko-

¹⁵ *Petitio abbatis de Luckna de faciendo festo undecim milium virginum in domo propria et in generatione de Bergis cum missa et duodecim lectionibus exauditur*. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium*, dz. cyt., t. 2, p. 33, s. 444. W przypadku opactwa w Łądzie kult *Undecim Milium Virginum* sięga samych początków opactwa, o czym świadczy zapis w tamtejszym kalendarzu liturgicznym pochodzącym z ostatniej tercji XII w.: [*October*] *Virginum Undecim Milium. XII lectiones*. Dowodzi on, że w grupie klasztorów powiązanych z Altenbergiem wspomnienie Kolońskich Męczenniczek obchodzono najwcześniej, jeszcze przed oficjalną aprobatą Kapituły Generalnej. Por. S. Zakrzewski, *Analecta Cisterciensia*, Kraków 1906, s. 11, 40.

¹⁶ Na temat kolekcji łądzkich relikwii zob. J. Nowiński, *Relikwie Undecim Milium Virginum w pocysterskim kościele w Łądzie nad Wartą i dedykowany im ołtarz-relikwiarz Św. Urszuli*, „Seminare” 2010, t. 28, s. 253-272.

¹⁷ Por. A.M. Wyrwa, „*Hic est patientia ...*”, dz. cyt. s. 174.

¹⁸ Szerzej o kolońskich popiersiach relikwiarzowych zob. O. Karpa, *Kölnische Reliquienbüsten der gotischen Zeit aus dem Ursulakreis (von ca. 1300 bis ca. 1450)*, „Schriftenreihe Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz”, Jahrgang 27, Heft 1, Düsseldorf 1934; *Die Hl. Ursula und ihre Elftausend Jungfrauen*, Ausstellungskatalog Wallraf-Richartz Museum, 6. Juli bis 3. September 1978, Katalogbearbeitung Frank Günter Zehnder, Köln 1978.

il. 1

lekcjach relikwii należały do najbardziej cenionych i podnoszących prestiż miejsca ich ekspozycji¹⁹. Mnogość *corpora* podnoszonych z *ager Ursulanus* stworzyła unikalną okazję pozyskania wielkiej liczby tych najcenniejszych relikwii, które – zgodnie z panującym

¹⁹ Na temat znaczenia *capita sanctorum* zob. J. Sikorska, *Relikwiarze puszkowe w Polsce*, Warszawa 2010, s.193-201; oraz M. Starnawska, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008, s.67-83.

il. 2

zwyczajem – odłączano na pierwszym miejscu podczas *elevatio* szczątków z grobu. Jeszcze w 1. tercji XVII w. kronikarz Altenbergu Jongelinus doliczył się w kościele opactwa 483 głów świętych z Urszulinego Orszaku²⁰.

Relikwie głowy, jako najcenniejsze, zawsze były eksponowane w tekstylnym przybraniu lub w relikwiarzu. Cenne tkaniny, o czym świadczą wszystkie zachowane przykłady średnio-

²⁰ Zob. przypis 10.

il. 3

wiecznych *capita Undecim Milium Virginum*, okrywały szczelnie czaszkę, na której pozostawiano odsłonięty fragment kaloty w partii czoła (il. 4). Badania nad wybraną grupą głów z kolekcji w Łądzie ujawniły, że w większości przypadków nie mamy do czynienia z całym kościem czaszki, lecz z dużym jej fragmentem, który uzupełniono konstrukcją stelażową naśladowującą anatomiczny kształt głowy²¹. Całość okrywała szczelnie tkanina. Kolońska proveniencja XIII-wiecznych tkanin okrywających głowy z Łądu i z Marienfeld²² pozwala twierdzić, że *capita* ekspediowano z Altenbergu już udekorowane tkaninami, gotowe do ekspozycji jako relikwie głowy.

il. 4

²¹ Por. H. Hryszko, A. Krzemińska-Maciejko, M. Stachurska, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich, trzy głowy relikwiarzowe z ołtarza-relikwiarza dedykowanego św. Urszuli i jej Towarzyszek z kościoła pw. NMP i św. Mikołaja w Łądzie nad Wartą*, Warszawa 2014, mpis Archiwum Katedry Konserwacji i Restauracji Tkanin Zabytkowych Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie oraz Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie.

²² W przypadku dekoracji głów z Marienfeld mamy do czynienia m.in. z charakterystycznym typem tkanych, wzorzystych taśm produkowanych w Kolonii w XIII w., zob. M. Bombek, G. Sporbeck, *Kölner Bortenweberei im Mittelalter. Corpus Kölner Borten*, Regensburg 2012, zwłaszcza rozdz. 2. *Die frühen Borten und ihre Genese*.

W kolekcjach relikwii *Undecim Miliam Virginum* jakie zachowały się w kościołach cysterskich, a także w relacjach źródeł na ich temat (np. wykazach relikwii będących w posiadaniu kościoła), obecność kilku a nawet kilkudziesięciu *capita* jest zjawiskiem bardzo częstym. W Łądzie zachowało się do dziś 55 relikwii głów eksponowanych w ołtarzu-relikwiarzu św. Urszuli i Towarzyszek. W szafach relikwiarzowych wbudowanych w konstrukcję tabernakulum ołtarza głównego w Pelplinie prezentowane są 24 głowy²³. Ołtarz relikwiarzowy opactwa Marienstatt z ok 1350 r. prezentuje 12 popiersi relikwiarzowych w typie *Ursulabüste* oraz 14 głów okrytych tkaninami w dolnej partii nastawy za maswerkowymi kratkami²⁴. W dedykowanym Matce Bożej ołtarzu głównym opactwa Marienfeld, konsekrowanym w 1458 r., znajdowało się 40 głów, w tym 24 głowy towarzyszek św. Urszuli, których relikwie opactwo pozyskało pod koniec XIII w.²⁵ W 1691 r. kościół otrzymał nową nastawę głównego ołtarza, w jej predelli, w przeszklonych niszach umieszczono kolekcję relikwii głów zachowaną do dziś. W kwietniu 2013 r. w dawnym kościele cysterek w Roermond w Holandii (Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk) dokonano spektakularnego odkrycia kolekcji 55 *capita Undecim Miliam Virginum* spowitych w kilka warstw ozdobnych tkanin. Większość głów posiadała pergaminowe karteczki z imieniem świętej. Znalaziono je zamurowane pod mensą jednego z bocznych ołtarzy, gdzie zostały złożone zapewne podczas renowacji kościoła pod koniec XIX w. Wśród relikwii głów znajdowały się również dwie metrowej długości lalki „odziane” w aksamit i jedwab, w których obok czaszek ukryte były fragmenty kości²⁶. Cysterki z Roermond pozyskały relikwie Kolońskich Męczenniczek w XIII w., w 1265 r. dedykowano w kościele ołtarz ku czci św. Urszuli i *Undecim Miliam Virginum*²⁷. W kwietniu 2015 r. autor artykułu odnalazł kolekcję 20 głów relikwiarzowych Kolońskich Męczenniczek spowitych w średniowieczne i renesansowe tkaniny, które złożono w zamykanej predelli dawnego ołtarza głównego kościoła opactwa w Oliwie. Ołtarz powstał w 1608 r. i wówczas umieszczono w jego predelli relikwie głów pochodzące zapewne z nie zachowanej gotyckiej nastawy relikwiarzowej. W latach 80. XVII w. ołtarz ten przeniesiono do północnego ramienia transeptu, gdzie znajduje się obecnie.

3. Z Altenbergu do Morimond i z Łądu do Bydgoszczy – dwa przykłady *Translatio i Adventus Reliquiarum Undecim Miliam Virginum* w XIII i XVII w.

Cennym i rzadkim w swoim charakterze dokumentem informującym o sposobie oraz atmosferze, w jakiej dokonywano w XIII w. translacji relikwii *Undecim Miliam Virginum* z Altenbergu, jest relacja w kronice opactwa Morimond opisująca *translatio i adventus reliquiarum* Kolońskich Męczenniczek z Vetus Mons do Morimond. W 1234 r., za rządów opata

²³ W 1601 r. wcześniej, zapewne średniowieczną dekorację głów okryto jedwabiem, w 1640 r. konwers z Oliwy Jan Fleming udekorował je koronami z pereł i złotej nici, por. St. Kujot, *Opactwo pelplińskie*, Pelplin 1875, s. 108-109; J. St. Pasierb, *Pelplin i jego zabytki*, Warszawa–Pelplin 1993, s. 68.

²⁴ Por. A. Laabs, *Malerei und Plastik ...*, dz. cyt. s. 33-35.

²⁵ Por. W. Kohl, *Die Zisterzienserabtei Marienfeld*, Berlin-New York 2010, s. 27-28, 216.

²⁶ Zob. *Reliquienschatz kommt nach Köln*, „Kölnner Stadt-Anzeiger” wydanie z dnia 19.04.2013. Artykuł w wersji elektronicznej: <http://www.ksta.de/koeln/heilige-ursula-reliquienschatz-kommt-nach-koeln,15187530,22529574.html>

²⁷ W 2001 r. na strychu nad zakrystią kościoła odnaleziono skrzynię z relikwiami kości opisanymi cedułą jako *Undecim Miliam Virginum*. Na temat znalezionych w 2001 r. relikwii i kultu *Undecim Miliam Virginum* w opactwie Roermond zob. R. Dücker, E. Verheggen, *De relieken-schat van de Munsterkerk van Roermond; een eerste verkenning*, „De Maasgouw” Bd. 121, 2002, s. 39-52.

Guido I (1199-1238), wysłano do macierzystego opactwa dwa kompletne szkielety męczenniczek z Orszaku św. Urszuli. Z cennym darem, złożonym w relikwiarzu skrzynkowym (*châsse*), wyekspediowano dwóch mnichów i dwóch konwersów. Droga z Altenbergu do Morimond została opisana jako tryumfalny pochód relikwii, którym oddawano powszechnie cześć i obdarowywano cennymi darami: *Robotnicy opuszczali pola, baronowie schodzili ze swoich zamków, aby okrywać kwiatami relikwie świętych dziewic; ich małżonki i córki zawieszały na relikwiarzu swoje pierścienie, naszyjniki, bransolety i biżuterię ze szlachetnymi kamieniami. Mnisi opuścili swój klasztor [Morimond] i wyszli na przeciw relikwiom ze śpiewem psalmów; towarzyszyli im biskupi z Besançon, Toul, Langres i Châlons, odziani w szaty pontyfikalne oraz liczne grono duchownych. Procesję zamykała rzesza wiernych; wszystkich ich rozpalalo pragnienie ujrzenia i uczczenia świętych relikwii. (...) Śpiewano pieśni w różnych językach i grano na instrumentach wszelkiego rodzaju. Panowie de Beaufremont, de Vaudémont, de Choiseul i de Clérmont z entuzjazmem wzięli na swoje ramiona chwalebne relikwie i nieśli je aż do opactwa, gdzie było przygotowane miejsce do ukazania ich wiernym i oddania przez nich czci. Po nabożeństwie otworzono relikwiarz i złożono cząstki [relikwii] w sepulcrum wszystkich ołtarzy monasterium, rozdzielono je także między więcej niż 200 parafii (...) pozostała reszta relikwii zamknięta w srebrnym, dekorowanym kamieniami szlachetnymi relikwiarzu (...) i złożono w kaplicy św. Urszuli [którą wzniesiono przy wejściu do klasztoru; relikwiarz znajdował się w niej do Rewolucji Francuskiej – J.N.]²⁸*

W styczniu 1614 r., staraniem gwardiana o. Melchiora Dębińskiego, relikwie *Undecim Miliū Virginū* z kolekcji cysterskiego opactwa w Łądzie otrzymali bydgoscy bernardyni dla swojego kościoła pw. św. Trójcy. Fakt ten został udokumentowany w *Kronice Bernardynów Bydgoskich*²⁹. Relacja kronikarza, prezentująca szczegółowy opis pozyskania i translacji relikwii z Łądu oraz ich przybycia do Bydgoszczy (*adventus reliquiarum*), stanowi cenne świadectwo kultu i sławy relikwii Kolońskich Męczenniczek w Łądzie, będąc zarazem najstarszym dokumentem obecności ich dużej kolekcji w nadwarciańskim opactwie. Jest to również oryginalne świadectwo potrydenckiego kultu relikwii oraz towarzyszących mu ceremonii i form religijnych praktyk. Kronikarski przekaz na temat pozyskania i translacji relikwii *Undecim Miliū Virginū* z Łądu podają w przekładzie na język polski za ks. Kamilem Kantakiem³⁰: *Natchniony pobudką Ducha ś. wyruszył gwardjan wraz z o. Franciszkiem Rączym do Łędu (...) W Łądzie po mszy, podczas której ży mu się rzuciły, udał się do opata Mateusza Borzewskiego, wystawiając mu swoją i swego konwentu prośbę, żeby z skarbów opactwa raczył udzielić dwóch [sic!] lub trzech głów towarzyszek św. Urszuli. Opata zastał na modlitwie. Wysłuchawszy prośby, Borzewski zebrał kapitułę klasztoru. Wezwany Dębiński upadł na kolana i przedłożył swoją prośbę. Atoli kapituła odpowiedziała, że arcybiskup zabronił im wydawać relikwii, i zakaz ten pokazali na piśmie³¹. Nie tracąc nadziei, gwardjan*

²⁸ Opis translacji relikwii do Morimond podają za: Abbé Dubois, *Histoire l'abbaye de Morimond*, Dijon-Paris 1852, s. 192-193.

²⁹ Por. K. Kantak, *Kronika Bernardynów Bydgoskich*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” t. XXXIII, Poznań 1907, s. 96-100. Za wskazanie polskiego przekładu ks. Kantaka tego fragmentu *Kroniki* pragnę podziękować pani Dorocie Matyaszczyk.

³⁰ Por. Tenże, *Bernardyni polscy*, t. II 1573-1932, Lwów 1933, s. 274-276.

³¹ Chodzi tu zapewne o abpa gnieźnieńskiego Wojciecha Baranowskiego (1608-1615), tekst oryginalny podaje: *Videlicet prohibitos nos esse ab antistite Gnesnensi in visitatione, ne aliquid ex ossario sanctarum reliquiarum extrahamus. Ad quod et diploma ejus monstraverunt quinimo et breve summi pontificis protulerunt*. K. Kantak, *Kronika ...*, dz. cyt., s. 97.

odparł: *Choćbyście wszyscy się sprzeciwili, wielebni ojcowie, jednak pełen jestem nadziei, że jeśli taka jest wola Boża i świętych, o których proszę, nie odejdę próżny. – Po obiedzie odbyło się drugie posiedzenie. Tutaj przeor klasztoru oświadczył się za tem, żeby nie wzgardzić prośbą gwardjana. Nic jednak jeszcze nie postanowiono. Nazajutrz, po godzinach konicznych, na kapitule, sam Borzewski gorąco przemówił za Bernardynami: Stąd powstanie chwała Boża, podniesie się nabożeństwo, lud pobudzi do pokuty i zawstydzi niewiara heretyków³². – Przystali więc wszyscy jednomyślnie, żeby oddać głowę jednej panny męczennicy. Tedy opat przybrał szaty pontyfikalne i wraz z asystą i starszymi ojcami przystąpił do relikwiarza³³, otworzył jedną kratę żelazną, potem drewniane zamknięcie, odsunął zastonę jedwabną białą i czerwoną i wyjął głowę z prawej strony relikwiarza. Ucałowawszy ze łzami, z uszanowaniem zaniósł na wielki ołtarz i wezwawszy gwardjana, zażądał, aby obiecał, zapewnił, mało nie ślubował, że zawsze we czci będzie miał tę świętą głowę, aby i najmniejsza cząstka nie zaginęła; a gwardjan wszystko solennie przyrzekał. Kiedy zaś brał w swoje ręce głowę dziewicy, której imię zapisane jest w niebiesiech, te słowa jakoby łabędź umierający zaśpiewał opat: Weźmij, kapłanie, zastaw święty, którego imienia nie znamy, ręczymy wszakże, że raduje się w niebie z Oblubieńcem Chrystusem. Jeśli to głowa biskupa, będziesz miał pasterza³⁴, jeśli księdza, towarzyszyć ci będzie w modlitwach za grzechy wasze, jeśli panny, jak raczej wierzymy, czcić ją będziesz jako oblubienicę tego króla, za którego miłość przelala krew swoją, w którego wierzyła, którego miłowała. – Z pochodniami wszyscy bracia w procesji wyprowadzają relikwię z klasztoru, żegnając świętą dziewicę, a na wiano dają jej stulę złocistą, dwa czyste korporaly i latarnię z płonącą świecą. Żegnają się nawzajem płacząc, wewnętrznego pełni wesela. Ci wracają do opactwa, ci podejmują drogę do Bydgoszczy. Skoro o. gwardjan przybył do miasta, chciał solenną procesją wprowadzić relikwie. Udaje się do dziekana i oficjała bydgoskiego [Andrzeja Krąmpiewskiego] i do starosty Macieja Smoguleckiego, a otrzymawszy ich zgodę, wysyła kleryka [Mikołaja] Karasia z prośbą do biskupa Gembickiego do Włocławka³⁵. Biskup kazał odłożyć uroczystość aż do swojego przyjazdu, jednak zatrudniony wypłatą żołdu skonfederowanym wojskom, nie mógł uczestniczyć. Procesja odbyła się z kościółka ś. Idziego, a całe miasto kilka dni poprzednio przygotowywało się modlitwą i postem. Pochód poprzedzało siedemnaście [sic!] chłopców z pochodniami i palmami. Za nimi szli bracia i świeccy. Jeszcze u ś. Idziego gwardjan powiedział krótką naukę. Celebrant niósł głowę na misie srebrnej wyłacanej, na niej była korona, wysadzana kamieniami. Resztę relikwii: kość z boku, część ramienia, część kości pacierzowej, nieśli na srebrnych talerzach, pokrytych materją, diakon i subdia-*

³² W oryginale: ... *et confundi perfidiam haereticorum*.

³³ W oryginale: *sacrum ossarium*, co pozwala przypuszczać, że na początku XVII w. relikwie *Undecim Milium Virginum* nie były w Łądzie eksponowane w nastawie ołtarza, lecz najprawdopodobniej znajdowały się w szafie relikwiarzowej, pełniące funkcję zbiorczego relikwiarza dla wszystkich szczątków, stojącej w osobnym miejscu w przestrzeni kościoła.

³⁴ Przywołanie przez opata Borzewskiego różnych osób z Orszaku św. Urszuli świadczy, że Łądzie w okresie nowożytnym – mimo jej potrydenckiej krytyki – funkcjonowała średniowieczna rozbudowana wersja legendy hagiograficznej św. Urszuli i jej Orszaku. Potwierdzeniem tego jest program rzeźb głównej kondygnacji łądzkiego ołtarza-relikwiarza św. Urszuli z 1721 r., gdzie występuje postać papieża Cyriaka, narzeczonego św. Urszuli królewicza Eteriusa oraz figury kardynała i biskupa.

³⁵ W tej części relacji K. Kantak przedstawił skrócony opis korespondencji z biskupem Gembickim, por. oryginalny tekst w: Tegoż, *Kronika Bernardynów...*, dz. cyt. s. 98.

kon i w złotym rostruchanie³⁶ o. Maciej Krajewski. Kiedy wchodzili do kościoła, chóry rozpoczęły śpiewać a zaraz organ podjął melodję. Kazanie na sumie o relikwjach miał Wawrzyniec ze Słupcy, kaznodzieja klasztorny. Po mszy umieszczono relikwie na wielkim ołtarzu, odśpiewano Te Deum na podziękowanie i lud rozpuszczono.

Dalej tekst *Kroniki* informuje, że dla uniknięcia wszelkich podejrzeń co do autentyczności pozyskanych relikwii gwardian Dębiński otrzymał od opata Mateusza Borzewskiego oficjalny dokument – *testimonium*, potwierdzający przekazanie z Łądu do kościoła bernardynów w Bydgoszczy relikwii *Undecim Milium Virginum*. Tekst dokumentu, wystawionego w Łądzie 19 lutego 1614 r., został odnotowany w *Kronice*³⁷. Przytoczę z niego stwierdzenie określające rodzaj przekazanych relikwii: (...) *dedimus alacriter hoc sacrum caput, involutum serico, cum certis particulis intra insutis* – przekazujemy chętnie tą świętą głowę, spowitą jedwabiem, z pozostałymi partykułami jej przynależnymi³⁸. Okrycie głowy jedwabiem odpowiada najstarszemu, średniowiecznemu sposobowi dekoracji *capita* z łądzkiej kolekcji³⁹. Wraz z dokumentem opat przesłał gwardianowi list, którego początek dobrze charakteryzuje potrydencką troskę o autentyczność relikwii: *Wedle affectatiew wassey mości z chęcią posyłam wam y bracią swoją testimonium o wdzieczny głowie panienki świętej y tych drugich frustula, które w teyze głowie były. Wiedziaem ia to, ze critici iuxta praescriptum Tridentini consilii mieli to requirować, a toss bendą raczeli mieć, id quod expendit*⁴⁰.

Zawarta w kronikarskiej relacji informacja o powizytacyjnym zakazie arcybiskupa gnieźnieńskiego wydawania relikwii z Łądu pośrednio wskazuje na fakt, że cystersi musieli już wcześniej dzielić się posiadаныmi licznymi relikwiami. W praktyce tej łądzkiej opactwo nie było wśród polskich cystersów posiadających relikwie Kolońskich Męczenniczek wyjątkiem. 23 października 1573 r. opat węgrowski Andrzej Dzierżanowski ofiarował z ołtarza głównego kościoła cystersów w Węgrowcu pięć głów z orszaku św. Urszuli dla kościoła jezuitów pw. św. Stanisława w Poznaniu. Odbiorcami daru relikwii był o. Jakub Wujek i prowincjał jezuitów o. Francisco Sunyera. Jezuici zadbali, aby relikwie zostały uroczyście sprowadzone do ich poznańskiego kościoła, gdzie są zachowane po dziś dzień⁴¹. W 1575 r., jak podaje ks. Kamil Kantak, gwardian klasztoru bernardynów w Tykocinie uzyskał relikwie *Undecim Milium Virginum* od cystersów w Pelplinie, donatorem był opat Leonard Rębowski⁴².

Przedstawione w tym opracowaniu wybrane przykłady obecności relikwii *Undecim Milium Virginum* w cysterskich opactwach w Europie i w Polsce prezentują zakon cystersów jako jednego z największych czcicieli i propagatorów kultu relikwii Kolońskich Męczenniczek ze św. Urszulą na czele. Bezpośredni dostęp cystersów z Altenbergu do *ager Ursulanus* pozwolił zgromadzić w tym opactwie jedną z największych kolekcji relikwii świętych z Orszaku św. Urszuli, a w dalszej konsekwencji zaopatrzyć w nie bardzo wiele cysterskich

³⁶ W oryginale: *in aureo vaso* [sic!], *dicto rostruchan*, por. tamże, s. 98.

³⁷ Dokument został podpisany przez opata Borzewskiego oraz najważniejszych członków łądzkiego konwentu, przytaczam pełny zapis: *Pater Matthaeus Borzewski, abbas Landensis humilis commissarius, Frater Sebastianus secretarius commissarii, Pater Simon, prior monasterii Landensis, pater Paulus cantor, pater Joannes custos, frater Jacobus, frater Blasius confessor, frater Adrianus nomine totius communitatis*, tamże, s. 99-100.

³⁸ Tamże, s. 99.

³⁹ Por. J. Nowiński, *Relikwie ...*, dz. cyt., s. 266-267.

⁴⁰ K. Kantak, *Kronika Bernardynów...*, dz. cyt. s. 100.

⁴¹ Por. A. M. Wyrwa, „*Hic est patientia ...*”, dz. cyt., s. 174, 177-182.

⁴² Por. K. Kantak, *Bernardyni polscy*, dz. cyt., s. 274.

cenobiów w Europie, w tym również polskie klasztory powiązane fundacyjnie z opactwem Vetus Mons. Zaprezentowane przykłady translacji relikwii *Undecim Milium Virginum* z polskich klasztorów wskazują na występowanie praktyki, która wymaga dalszych badań.

SPIS ILUSTRACJI

1. Łąd, ołtarz-relikwiarz św. Urszuli, 1721 r. Ernest Broger i Jan Erntzgeber z Głogowa. W niszach cokołu i w ramie obrazu głównej kondygnacji umieszczone są relikwie *Undecim Milium Virginum*. Fot. Z. Kwaskowski
2. Fragment cokołu ołtarza św. Urszuli w Łądzie z kolekcją relikwii głów *Undecim Milium Virginum* okrytych tkaninami. Fot. S. Krajewski.
3. Cztery relikwie głów *Undecim Milium Virginum* z kolekcji w Łądzie podczas badań w Katedrze Konserwacji i Restauracji Tkanin Zabytkowych ASP w Warszawie. Widoczne trzy warstwy dekorujących je tkanin z połowy XIII, początku XVI i połowy XIX w. Fot. J. Nowiński
4. Relikwia głowy jednej z *Undecim Milium Virginum* z kolekcji w Łądzie okryta pierwotną tkaniną jedwabną z połowy XIII w. z charakterystycznym odsłonięciem kości czaszki w partii czoła. Fot. J. Nowiński

Cistercians as Promoters of the Cult of Relics of St Ursula and her Companions (*Undecim Milium Virginum*) – Selected Examples Summary

In 1182 and subsequent years, the Cistercian Abbey of Altenberg near Cologne would receive numerous relics of the *Undecim Milium Virginum* acquired from the so-called *ager Ursulanus*, the cemetery dating from late Antiquity discovered in 1106 by Cologne city walls and considered to be the burial place of St Ursula and her Companions. In the Middle Ages, the Altenberg Abbey possessed one of the largest set of relics of the *Undecim Milium Virginum* and sent out its pieces to other Cistercian abbeys throughout Europe, e.g., to Cîteaux, Morimond, and the Cistercian abbeys in Greater Poland: Łekno, Łąd, and Obra, thus promoting their cult within the whole order.

The relics sent from Altenberg were in various forms: as a *corpus*, namely an entire skeleton; *pars de corpora*, being single bone fragments; and a *caput*, i.e., head relics, most highly prized in the cult of relics. Collections of heads of the Martyrs of Cologne can be found in large sets in numerous Cistercian abbeys and churches throughout Europe, e.g., 55 head relics (*capita*) in Łąd; 24 *capita* in Pelplin; 24 *capita* in Marienfeld; 56 *capita* in Roermond.

A valuable record of the translation of the *Undecim Milium Virginum* relics from Cistercian abbeys can be found in two chronicles: *Morimond Abbey Chronicle* describing the *translatio* and *adventus reliquiarum* from Altenberg to Morimond in 1234, as well as the *Bydgoszcz Bernardine Chronicle* recording the transfer of the relics of the Cologne Martyrs from the Łąd Abbey to the Bernardine Church in Bydgoszcz in 1614.

Transl. Magdalena Iwińska

Keywords: Cistercians, cult of relics, relics of St Ursula and *Undecim Milium Virginum*, translation of relics